

FELIKS TYCH
(Warszawa)

ENCYKLOPEDYSTYKA RUCHU ROBOTNICZEGO
(historia, stan obecny, perspektywy)

Dynamiczny, szczególnie w ostatnim kilkunastoleciu, rozwój światowej encyklopedystyki historycznej ruchu robotniczego zasługuje na uwagę z kilku powodów: jako odbicie szerszych procesów życia umysłowego i społeczno-politycznego naszych czasów, świadectwo powszechnego już uznania historii ruchu robotniczego jako dyscypliny akademickiej, wreszcie z przyczyn czysto użytkowych — potrzeby uświadomienia historykowi dziejów nowożytnych i najnowszych, jakimi pomocami warsztatowymi tu dysponuje i jakie są nasze własne, polskie zapóźnienia w tej dziedzinie.

Artykuł sięga częściowo do przykładu warsztatów pozaeuropejskich (omawia np. publikacje amerykańskie czy dotyczące Chin), analizuje jednak sytuację przede wszystkim w oparciu o dorobek tych krajów naszego kontynentu, które posiadają najbardziej zakorzenioną i rozbudowaną tradycję ruchu robotniczego. Wydawnictwa innych krajów wspomniane są wtedy, gdy wnoszą pewne oryginalne doświadczenia metodologiczne, były nowe i interesujące swą formułą warsztatową czy polityczną.

Przy analitycznych intencjach tego artykułu nie są tu jednak obce autorowi również czysto informacyjne, użytkowe cele.

NIECO HISTORII

Dzieje encyklopedystyki ruchu robotniczego są lustrem, w którym znakomicie odbija się zmienna mapa wpływów tego ruchu w świecie, ewolucja jego zaplecza intelektualnego oraz jego miejsca we własnym społeczeństwie.

Ruch niezauważany co najmniej do końca XIX w. — a na ogół dłużej — przez wielkie encyklopedie świata, własnych początkowo nie posiadał. Dopiero na przełomie wieków pojawiają się pierwsze własne leksykony ruchu robotniczego. Dynamika rozwojowa, będąca odbiciem dynamiki samego ruchu, była tu jednak ogromna: w kilka dziesięcioleci później problemy ruchu robotniczego wkraczają frontalnie nie tylko do encyklopedii ogólnych w tych krajach, w których doszło do rewolucji socjalistycznej — bo to jest oczywiste — ale i do wielkich tradycyjnych mieszczańskich twierdz encyklopedycznych, jak *Encyclopaedia Britannica*, Larousse, Brockhaus i in. W różnym stopniu i w różnym oświetleniu, ale problemy tego ruchu i jego ludzie nie mogli już zostać niezauważeni, chociażby przez fakt, że powołał ten ruch do życia własne państwa.

Zaczątkową formą własnych leksykonów ruchu robotniczego, jeszcze nie jako druków oddzielnych, były kalendarze robotnicze, bardzo rozpowszechnione w legalnych partiach socjaldemokratycznych Europy, szczególnie od lat dziewięćdziesiątych. Były to oczywiście publikacje głównie o przeznaczeniu agitacyjnym i oświatowym, i dlatego właśnie zawierały często małe leksykony terminologii socjalistycznej, zestawy biografii przywódców własnego i międzynarodowego ruchu robotniczego. Zasługują te kalendarze na przypomnienie nie tylko z obowiązku kronikarskiego. Stały się one bowiem inspiracją, również w czasach nam współczesnych, pewnych popularnych encyklopedii ruchu robotniczego, jak ogłaszana przez komunistyczne wydawnictwo „Il Calendario del Popolo” i wielokrotnie wznawiana włoska *Piccola Enciclopedia del Socialismo e del Comunismo* z lat sześćdziesiątych, nie zawsze precyzyjna i bardzo dziennikarską, ale funkcjonująca przecież w dziesiątkach tysięcy egzemplarzy.

Pierwsza encyklopedia międzynarodowego ruchu robotniczego sensu stricto narodziła się niespełna 90 lat temu. Był to *Handbuch des Sozialismus* Stegmann i Hugo¹. Książka wydana została w Zurychu u Jakoba Schabelitz, człowieka od dawna powiązanego z ruchem socjalistycznym i wydawcy kilku manuskryptów Marksa i Engelsa jeszcze za ich życia. Fakt, że książka ta ukazała się w Szwajcarii, nie powinien nas zmylić. W istocie była bowiem dziełem, które wyszło z kręgów niemieckiej socjaldemokracji. Z SPD wywodzili się obydwaj autorzy: Carl Stegmann, prawnik, i jego kolega ze studiów prawa w Getyndze, specjalista od polityki komunalnej Carl Hugo Lindemann (1867 - 1950). Lindemann był później nawet posłem SPD do Reichstagu (1903 - 8), a w 1919 r. wirtemberskim ministrem spraw wewnętrznych. Autorzy pisali w przedmowie, że chcieli w tej książce „... alles, was sich auf die Geschichte des Sozialismus bezieht, sorgfältig zu sammeln, gewissenhaft zu sichten und denen, welchen Zeit und Gelegenheit fehlt, die umfangreiche, weit zerstreute und schwer zugängliche Literatur über diesen Gegenstand durchzuarbeiten in handlicher Form darzubieten”. Rzeczywiście *Handbuch* może w pewnym sensie być rozpatrywany jako swoista suma badań nad socjalizmem tamtych czasów. W swojej koncepcji jest to encyklopedia m i ę d z y n a r o d o w e g o ruchu robotniczego, choć sprawy niemieckiego obszaru językowego w niej dominują. Wiele artykułów przeglądowych na temat ruchu robotniczego w poszczególnych krajach zamówiono u ludzi z kierowniczych kręgów europejskich partii robotniczych. Stąd do tekstów tych do dziś historycy zagląдают, traktując je jako ciekawe źródło. Tak np. artykuł przeglądowy o polskim ruchu socjalistycznym został napisany przez jednego z przywódców PPS Witolda Jodko-Narkiewicza i stanowi pierwszy systematyczny wykład z punktu widzenia PPS dziejów polskiego ruchu robotniczego do 1899 r. Przeważały w *Handbuchu* noty biograficzne nad innymi wiadomościami encyklopedycznymi o ruchu robotniczym. Prawda, w pojedynczych przypadkach miały one dość przypadkowy charakter: wśród 23 artykułów przeglądowych były takie, które dotyczyły Paragwaju i Peru, nie zauważono natomiast Bułgarii czy Serbii. Wszystkie jednak kraje o nieco starszych tradycjach ruchu robotniczego były reprezentowane.

¹ C. Stegmann und H. C. [C. H. Lindemann], *Handbuch des Sozialismus*. Zürich 1897, ss. 879. Reprint: Zentralantiquariat der DDR, Leipzig 1972.

Handbuch nie od razu ukazał się jako książka: od 1894 r. wydawany był w 14 zeszytach i dopiero w 1896 r. ukazał się w całościowym tomie. Szybko zrobił karierę międzynarodową. Jeszcze w latach dziewięćdziesiątych wyszedł w przekładzie holenderskim (*Handboek van het socialisme*), zaś w 1906 r., w nowej sytuacji cenzuralnej stworzonej przez rewolucję 1905 r., w przekładzie rosyjskim (*Sprawocznaja kniga socjalista*). Niektóre artykuły *Handbucha* kursowały jako samodzielne broszury, jak *Karl Marx* (w 1907 r. ogłoszony też w przekładzie rosyjskim), czy *Geschichte des Sozialismus in Frankreich* i *Geschichte des Sozialismus in Polen*.

Recenzja ówczesnego „papieża marksizmu” Karola Kautskiego, która po dwóch pierwszych zeszytach *Handbucha* ukazała się w teoretycznym organie niemieckiej socjaldemokracji „*Die Neue Zeit*” jakby nie doceniała tej publikacji. Owszem, uznawała jej użyteczność, ale w tonie była dość wstrzemięźliwa. Wydaje się, że Kautsky po prostu przykładał do *Handbucha* zbyt akademickie kryteria. Porównywał go nawet z nie zakończonym jeszcze wtedy I wydaniem wielokrotnie później wznawianego siedmiotomowego *Handwörterbuch der Statswissenschaften* (1890 - 95), który stanowił pierwszą w ogóle rozbudowaną próbę akademickiej prezentacji encyklopedycznej dorobku nowożytnych nauk społecznych, w tym także niektórych pojęć z zakresu socjalizmu. W porównaniu tym Kautsky trafnie zarzucał tej ostatniej publikacji, że sprawy socjalizmu zbyt skąpo są w niej reprezentowane, ale *Handbuchowi* z kolei wypomniał, że jego noty i artykuły nie zawierają informacji o literaturze przedmiotu².

Handbuch Stegmanna i Hugo jest dla nas dziś nade wszystko określoną fotografią ówczesnego universum socjalistycznego, czy raczej tego, co przez ludzi z kręgu niemieckiej socjaldemokracji było za to universum uważane.

Również pierwszy leksykon biograficzny międzynarodowego ruchu robotniczego powstał w łonie niemieckiej socjaldemokracji. Była to niewielka książeczka wydana w 1901 r. u Dietza *Vaterlandslose Gesellen*³. W tytule swym (*Pachołki bez ojczyzny*) ironicznie nawiązywała do oszczerczego przezwiska używanego przez koła rządzące w wilhelmińskich Niemczech wobec socjaldemokratów. Zawierała ona 113 krótkich biografii niezujących przywódców i myślicieli socjalistycznych od socjalizmu utopijnego do czasów współczesnych: przede wszystkim Niemców, ale także Francuzów, Anglików, Szwajcarów, Rosjan i Polaków. Książeczka ta miała oczywiście głównie agitacyjne cele, także oświatowe. Nie była, jak *Handbuch* Stegmanna i Hugo — informatorem. Ale mimo to jest ona dla historyka czymś więcej, niż tylko nostalgiczną pamiątką. Mówi ona dziś po prostu o tym, kogo wtedy w kręgu niemieckiej socjaldemokracji uważano za godnego znalezienia się w tym swoistym panteonie socjalistycznym. Z Niemców i nie-Niemców.

Następne inicjatywy leksykalne wyszły z kraju o najstarszych tradycjach rewolucyjnej encyklopedystyki — z Francji. Były to: *Dictionnaire du Socialisme* Charles’a Véreque (1911), a nade wszystko — jak na dzieło jednego autora wręcz imponujący (1058 stron in folio) *Grand Dic-*

² „*Die Neue Zeit*” 1893/1894, t. I, s. 605.

³ „*Vaterlandslose Gesellen*”. *Kurze Biographien der verstorbenen hervorragenden Sozialisten des 19. Jahrhunderts*, Stuttgart 1901, ss. 105.

tionnaire Socialiste du Mouvement Politique et Économique National et International Compere-Morela (1924). Była to typowa „encyklopedia jednego autora”, sporządzona w sposób mało profesjonalny, a miejscami zupełnie amatorski. Szczególnie informacje biograficzne nie zostały tu poddane żadnym rygorom i niektóre noty pisane były zapewne z pamięci. A przecież zawierała ta encyklopedia ogromny, choć nierównej wartości, materiał poznawczy, szczególnie do dziejów francuskiego socjalizmu. O materiale zaś międzynarodowym, można *mutatis mutandis* powiedzieć to, co o *Handbuchu* Stegmanna i Hugo: że jest on z kolei tym, co w oczach francuskiego działacza robotniczego uważane było za socjalistyczne universum. Porównanie to wypada zresztą korzystniej dla niemieckiej socjaldemokracji, chociaż *Handbuch* powstał niemal 20 lat wcześniej. Może zresztą właśnie dlatego.

Ale jeszcze w 1900 r. doszło we Francji do wydarzenia bardzo znaczącego. Była nim próba przedstawienia przez komercyjne wydawnictwo encyklopedyczne nie związane z ruchem robotniczym „mało jeszcze znanej” — jak pisano w przedmowie — terminologii i problemów ruchu robotniczego, także jego ludzi — szerokiej publiczności. Dotyczyła ona nie tylko francuskiego, ale i międzynarodowego socjalizmu i był to pierwszy szerszy symptom wkraczania problemów ruchu robotniczego do ogólnej, „narodowej” encyklopedystyki. Dlatego wart jest odnotowania.

Z nazwiskiem Compère-Morela związana jest jeszcze jedna, prócz *Grand Dictionnaire*, inicjatywa encyklopedyczna na polu ruchu robotniczego. Była nią 12-tomowa *Encyclopédie Socialiste Syndicale et Cooperative de l'Internationale Ouvrière. Toute la Pensée Socialiste. Toute l'Action Ouvrière*. Seria ta i dziś jeszcze jest interesująca. Zawierała m. in. duży przeglądowy tom Jeana Longuet'a *Le Mouvement Socialiste International* oraz kto wie czy nie wartą przypomnienia pracę Charles'a Rappoport'a *Pourquoi nous sommes socialistes*, napisaną jeszcze przed sierpniem 1914 r., lecz wydaną tuż po wojnie. Międzynarodowego ruchu dotyczył również tom *Le Mouvement Syndical* Jean-Baptiste Séveraca, ale po trosze materiał międzynarodowy zawierały niemal wszystkie tomy⁴.

Była to najszersza z dotychczasowych próba encyklopedycznego przedstawienia dziejów i współczesnego stanu francuskiego i międzynarodowego ruchu robotniczego, ale leksykonem w ścisłym znaczeniu tego słowa były tylko fragmenty I tomu (*La France Socialiste* Huberta Rouger'a) z 34 biografiami czołowych francuskich działaczy socjalistycznych, 75 notami biograficznymi francuskich deputowanych socjalistycznych i 15 — radnych miasta Paryża.

Na tych publikacjach zamyka się „apostolski” okres rozwoju zachodnioeuropejskiej leksykografii międzynarodowego ruchu robotniczego. Czy wszystkie one zachowały swą wartość użytkową? Wydaje się, że wobec

⁴ *Encyclopédie Socialiste, Syndicale et Cooperative de l'Internationale Ouvrière*, Publiés sous la direction technique de [Adéodat-Constant-Adolphe] Compère-Morel. *Toute la Pensée Socialiste. Toute l'Action Ouvrière*. Tytuły niektórych tomów:

- I Ch. Rappoport et Compère-Morel, *Un peu d'histoire. (Origines, Doctrines et Méthodes Socialistes)*, Paris 1912, ss. 523.
- II H. Rouger, *La France Socialiste*, Paris 1912, ss. 416.
- III P. Louis, *Le Parti Socialiste et France*, Paris 1912, ss. 405.
- V J. Longuet, *Le Mouvement Socialiste International*, Paris 1913, ss. 653.
- VIII J.-B. Séverac, *Le Mouvement Syndical*, Paris 1913, ss. 455.
- IX Ch. Rappoport, *Pourquoi nous sommes socialistes?*, Paris 1919, s. 653.

„nielogicznego” rozwoju późniejszej leksykografii ruchu robotniczego z konieczności muszą one wciąż jeszcze służyć jako pomoc naukowa, choć lepiej by było, aby wszystkie obszary wiedzy historycznej były już pokryte przez nowsze prace leksykalne. Tak jednak nie jest.

Lata 1917 - 18, wraz z radykalnymi zmianami, jakie przyniosły ze sobą na światowej scenie politycznej i socjalnej, zmieniły też sytuację encyklopedystyki ruchu robotniczego. Przede wszystkim zwycięstwo Rewolucji Październikowej spowodowało, że historia socjalizmu urosła w Rosji Radzieckiej do rangi „ideologii państwowej”, ze wszystkimi priorytetami ideologicznymi i materialnymi, jakie się z tym wiązały. W dziedzinie encyklopedystyki ruchu robotniczego najbogatszy plon przyniosły tu lata dwudzieste i początek lat trzydziestych.

Również wejście socjalistów do wielu rządów europejskich w latach I wojny światowej lub w jej wyniku spowodowało, że już z formalnego tytułu — jako ministrowie, premierzy itd. znaleźć się musieli socjaliści we wcześniej dla nich w zasadzie zamkniętych encyklopediach ogólnych.

Paradoksalnie jednak lata dwudzieste i trzydzieste, z wyjątkiem Związku Radzieckiego, nie przyniosły jakiegoś przełomu w encyklopedystyce własnej samego ruchu robotniczego. Niewątpliwie w Niemczech i Austrii przeszkodziło realizacji wielu inicjatyw zwycięstwo faszyzmu. O jednej takiej niezrealizowanej inicjatywie wiemy: był to projekt Fritza Adlera, który chciał zebrać około 8 000 biografii dla leksykonu międzynarodowego ruchu robotniczego. Były zapewne i inne. W rezultacie jednak jedynym zachodnioeuropejskim ważnym leksykonem do historii międzynarodowego ruchu robotniczego był *Internationales Handwörterbuch des Gewerkschaftswesens* (1931), do którego jeszcze wrócimy.

Prawdziwy przełom przyniósł tu dopiero okres po II wojnie światowej ze swym ogólnym boorem wydawniczym, a szczególnie lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte, które uczyniły także na Zachodzie z badań nad socjalizmem i ruchem robotniczym dyscyplinę akademicką. Ale — wyprzedzając tu nieco sprawy i publikacje, o których mowa będzie dalej — nie sposób nie zauważyć, że mimo powstania wielu nowych instytutów badań nad ruchem robotniczym, niektóre leksykony pracowitych „samotników”, jak Compère-Morel do dziś nie w pełni zostały zastąpione pracami lepszymi, niektóre zaś monumentalne i pożyteczne inicjatywy z lat dwudziestych, jak znakomity radziecki *Biobibliograficzeskij Słownik Diejatelej Raboczego Dwiżenija*, urwane u progu lat trzydziestych, do dziś nie zostały wznowione.

Trudno jest więc całkowicie jednoznacznie ocenić dzisiejszy stan leksykografii międzynarodowego ruchu robotniczego, gdyż przy generalnym postępie istnieją tu nawet obszary regresu w porównaniu choćby z latami dwudziestymi.

Jest rzeczą wiadomą, że okres powojenny wniósł tu także pewne nowe zjawiska: szczególnie od lat sześćdziesiątych, ale sporadycznie już wcześniej pojawiła się spora liczba leksykonów opracowanych przez ludzi i instytucje spoza ruchu robotniczego, uprawiające to, co niekiedy jest nazywane „kremlinologią”, a co mieści w istocie całą gamę motywacji i stanowisk: od pozorów obiektywnego, niezaangażowanego, „akademickiego” badania do prac placówek o wyraźnych, politycznych, pozaakademickich, a już zupełnie pozasocjalistycznych powiązaniach. Zajmują się one specjalnie krajami socjalistycznymi, ich ekipami kierowniczymi, ich instytucjami i organizacjami.

WSPÓŁCZESNE POMOCE LEKSYKALNE DO HISTORII MIĘDZYNARODOWEGO RUCHU ROBOTNICZEGO

Do encyklopedystyki współczesnej ruchu robotniczego zaliczyć by już można większość prac wydanych po I wojnie światowej, gdyż najczęściej zachowały one — jeśli nie w całym tekście, to w dużym stopniu — swą wartość użytkową, zgodną ze swym pierwotnym przeznaczeniem. Nadal są więc głównie encyklopedyczną pomocą naukową, a nie głównie źródłem do studiowania ówczesnych, z lat wydania, wyobrażeń o socjalizmie, jego kręgu, pojęciach i ludziach.

Spójrzmy przede wszystkim na stan encyklopedystyki historycznej dotyczącej międzynarodowego ruchu robotniczego. Rozumiemy przez to publikacje odnoszące się do ruchu w więcej niż jednym kraju.

Pierwsze nowe zjawiska dwudziestolecia międzywojennego w tej dziedzinie pojawiły się w porewolucyjnej Rosji. Rewolucja Październikowa uważała siebie — i za taką była uważana przez wielu rewolucjonistów spoza Rosji — nie tylko i może nawet nie przede wszystkim za narodowy akt rewolucyjny, lecz za początek łańcucha rewolucji socjalistycznych na świecie. Stąd też pierwsze radzieckie encyklopedie ogólne zawierają stosunkowo dużo not i artykułów przeglądowych odnoszących się do historii międzynarodowego ruchu robotniczego. Szczególnie bogate pod tym względem jest pierwsze, 10-tomowe, wydanie *Małej Sowieckiej Encyklopedii* (1929 - 1931) oraz pierwszych 5 tomów jej drugiego (1933 - 1947) wydania. Również w pierwszym wydaniu 66-tomowej *Wielkiej Sowieckiej Encyklopedii* (1929 - 1948), zaczętej jeszcze pod redakcją m.in. N. Bucharina, K. Radka, M. Pokrowskiego i M. Frunze szczególnie bogate w problematykę rzeczową i osobową dotyczącą międzynarodowego ruchu robotniczego, są tomy wydane do połowy lat trzydziestych. Jeżeli w wypadku pierwszych radzieckich encyklopedii odступujemy od zasady omawiania tylko specjalistycznej encyklopedystyki ruchu robotniczego, to wyłącznie dlatego, że z zawartych w tych dwu encyklopediach artykułów i not dotyczących międzynarodowego ruchu robotniczego można by złożyć kilkutomową encyklopedię specjalistyczną.

Ale obok wymienionych ogólnych encyklopedii podjęto w Związku Radzieckim w latach dwudziestych także wydawanie leksykonów wyłącznie poświęconych międzynarodowemu ruchowi robotniczemu. Pierwszym z nich była mało dziś znana *Małaja Encyklopedija po Międzynarodnomu Profdwiżeniju*, wydana w 1927 r. w Moskwie przez Profintern. W około 1500 not i na przeszło 1000 stron druku objęła ona nie tylko wszystkie główne nurty i kierunki międzynarodowego ruchu związkowego, ale także dzieje partii i międzynarodowych organizacji politycznych ruchu robotniczego. Tom zawiera kilkadziesiąt artykułów przeglądowych o ruchu zawodowym w poszczególnych krajach i kilkaset not biograficznych o przywódcach tego ruchu, niekiedy nie do znalezienia gdzie indziej. Do encyklopedii włączono bardzo interesujące tablice przeglądowe o liczebności klasy robotniczej i organizacji zawodowych w świecie, światową statystykę strajków i bezrobocia, porównawcze indeksy kosztów utrzymania w różnych krajach i in.

Swoiste pendant do tej publikacji stanowił ogłoszony w cztery lata później przez grupę działaczy związkowych z kręgów socjaldemokratycznych oraz specjalistów prawa pracy z kilku krajów europejskich dwu-

tomowy *Internationales Handwörterbuch des Gewerkschaftswesens*⁵. Powstał on pod auspicjami Międzynarodowego Biura Pracy i jego dyrektora Alberta Thomasa. Autorzy tej dużej pracy chcieli ogarnąć, a w jakiej mierze i ukonstytuować to, co sami nazwali Gewerkschaftskunde, czyli wiedzę o związkach zawodowych oraz „nauki społeczne zastosowane do ruchu zawodowego”. Chcieli też związki zawodowe „in ihrer Bezo-genheit auf Religion, Ethos, Staat, Volk, Familie, Partei oder Wissen-schaft darzustellen”. Wyraźnie podnoszono „ponadnarodowy charakter tego leksykonu”. Udzielał on w swej treści wyraźnych preferencji orga-nizacjom, instytucjom i osobom z niemieckiego obszaru językowego, ale szeroko informował o ruchu związkowym na całym świecie. Wśród jego autorów byli ludzie o nazwiskach głośnych: Karl Renner (artykuły *Marx Marxismus*), Werner Sombart (*Proletariat i Bourgeoisie*), Lujo Brentano, Max Adler, Benedykt Kautsky, Herman Müller. Dzieło zawierało w miarę obiektywne informacje o wszystkich nurtach ruchu zawodo-wego: od chrześcijańskich do Profinternu. Artykuły o ruchu zawodo-wym w poszczególnych krajach z reguły były pisane albo przez kierow-ników central związków zawodowych, albo przez rządowych ekspertów. Łącznie zamieszczono blisko 1000 artykułów i not pióra kilkudziesięciu autorów i wiele z tych tekstów zachowało do dziś duże znaczenie infor-macyjne. Oczywiście dla tego świata związkowego, jakim był on przed 1933 r.

Zbliżony, choć nie identyczny charakter, tym razem z preferencjami dla angielskiego obszaru językowego, ma przygotowana również w la-tych dwudziestych trzytomowa *Encyclopedia of the Labour Movement*⁶. Tak jak i *Handwörterbuch des Gewerkschaftswesens* jest ona oparta nie na zunifikowanej nocie encyklopedycznej, lecz na systemie krótkich mo-nograficznych artykułów dotyczących osób, pojęć, organizacji i wydarzeń ruchu robotniczego. Każdy tom zawiera około 300 takich artykułów. En-cyklopedia ta powstała w kręgu Labour Party (wśród autorów znajdowali się m.in. czołowy brytyjski historyk ruchu robotniczego G.D.H. Cole oraz wybitny działacz Partii Pracy C. R. Attlee) i jej problemów głównie dotyczy. Zawiera jednak przeglądowe artykuły o ruchu robotniczym w 20 krajach i ok. 20 not biograficznych o niebrytyjskich przywódcach robotniczych (jak Jaurès, Lassalle, Lenin, Karl Liebknecht, Vandervelde), także artykuły o międzynarodowych organizacjach socjalistycznych i komunistycznych (w troskę o obiektywność artykuł o komunizmie za-mówiono u komunistycznego posła do parlamentu S. Sahlatvala). Pozo-stała dziełem encyklopedycznym, do którego historyk nadal często sięga.

Swoistą próbą wysterylizowania problemów robotniczych z ich kon-tekstów socjalnych i politycznych był zainicjowany w tym samym czasie przez grupę mieszczkańskich uczonych, na czele ze specjalistą w dzie-dzinie psychotechniki Fritzem Giese z Technische Hochschule Stuttgart, olbrzymi 10-tomowy *Handwörterbuch der Arbeitswissenschaft (1924 - 1932)*⁷. Starał się on całkowicie omijać problemy ruchu robotniczego.

⁵ *Internationales Handwörterbuch des Gewerkschaftswesens*, Kiel 1931 - 1932, ss. 2183.

⁶ *The Encyclopedia of the Labour Movement*. Ed. by H. B. Lees-Smith, 3 tomy, London [1928], s. 321, 319, 336.

⁷ *Handwörterbuch der Arbeitswissenschaft*. Unter Mitwirkung von 280 Fach-leuten des In- und Auslandes herausgegeben von Prof. Dr. F. Giese. 10 tomów, Halle, a.d.S. 1930 - 1932.

(Jak pisali wydawcy: „Konfessionelle, parteipolitische, nationale, berufliche Interessen werden ausgeschaltet”). Tom ostatni składał się wyłącznie z gigantycznej rozprawy samego Fritza Giese *Philosophie der Arbeit*. Dla historyka ruchu robotniczego to wykonane ogromnym nakładem pracy („unter Mitwirkung von 280 Fachleuten des In- und Auslandes”) dzieło jest bardzo mało użyteczne, a niekiedy zgoła problematyczne. Odnotować je jednak w tym przeglądzie wypada.

Z publikacji lat dwudziestych-trzydziestych niewątpliwie zasługuje także na uwagę ów swoisty leksykon historyczny międzynarodowego ruchu robotniczego, jaki stanowią przypisy do pełnych wydań dzieł Marksa i Engelsa⁸ oraz Lenina, gdzie szczególnie bogato wyposażone w aparat naukowy jest III wydanie (Moskwa 1935). Każdy tom zawiera tu, jak wiadomo, indeks nazwisk z krótką informacją biograficzną. Łącznie we wszystkich tomach składa się ten aparat na rozległy leksykon biograficzny. Tę samą zasadę zastosowano w podjętym w latach siedemdziesiątych kompletnym akademickim wydaniu dzieł Marksa i Engelsa, tzw. MEGA⁹ oraz w V wydaniu dzieł Lenina. Oddzielny tom skorowidzów zawiera tu również leksykon międzynarodowej prasy, głównie robotniczej, wymienionej w pracach Lenina.

By zamknąć tę listę najważniejszych publikacji encyklopedycznych z okresu międzywojennego wspomnieć wypada także o I wydaniu *Encyclopedia of the Social Sciences* (15 tomów, New York 1930 - 1935), gdyż zawiera ona pewną ilość artykułów ze sfery bezpośredniego zainteresowania historyka ruchu robotniczego. Jak wiadomo, nie zostały one zniwelowane przez drugie, powojenne wydanie tej encyklopedii (*International Encyclopedia of the Social Sciences*, 17 tomów 1968), gdyż opracowane ono zostało według zupełnie innej siatki haseł. Drugie wydanie więc raczej uzupełnia, niż zastępuje pierwsze.

Okres po II wojnie światowej był w swym pierwszym dziesięcioleciu niezbyt łaskawy dla encyklopedystyki ruchu robotniczego. Encyklopedystyka inspirowana przez partie komunistyczne znajdowała się od strony treści chyba w swym najgorszym okresie, mimo ogromnego w tym czasie rozwoju ruchu komunistycznego i zdobycia przezeń władzy w 8 dalszych krajach europejskich i dwóch azjatyckich. Również z kręgu socjaldemokracji nie wyszły w tym czasie żadne godne odnotowania inicjatyw encyklopedyczne.

Sytuacja ta zaczęła się zmieniać dość gruntownie dopiero w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, skądinąd latami ogólnego boomu encyklopedycznego. Dochodzi tu jednak wyraźnie do polaryzacji: na rynku wydawniczym, obok coraz liczniejszych i coraz lepszych leksykonów historycznych w krajach socjalistycznych pojawiają się szerzej niż w latach poprzednich rozmaite leksykony, głównie biograficzne, opracowane przez mnożące się ośrodki „kremlinologiczne”. Jest ich już wiele¹⁰. Te

⁸ K. Marx, F. Engels, *Historisch Kritische Gesamtausgabe. Werke-Schriften-Briefe*. T. 1 - 2, niedokończone, Frankfurt, a.M. 1927 — Moskwa 1935.

⁹ K. Marx, F. Engels, *Gesamtausgabe* (Mega). Berlin 1975 —

¹⁰ Historyczny charakter mają nade wszystko trzy z tych słowników biograficznych: *Who Was Who in the USSR. A Biographic Directory Containing 5 015 Biographies of Prominent Soviet Historical Personalities*. Compiled by The Institute for the Study of the USSR. Munich, (Germany), Metuchen N. J. (USA) 1972, ss. 677; *The Soviet Diplomatic Corps 1917 - 1967* oprac. przez tąże placówkę (1970) oraz *Party and Government Officials of the Soviet Union 1917 - 1967* (1969). Inne stanowią współczesne dacie wydania *Who's Who*, jak obejmujący również Polskę: *Who's Who in the Socialist Countries. A Biographical Encyclopedia of 10 000 Lea-*

leksykony biograficzne najczęściej wskazują zresztą w lukę stworzoną tu przez publikacje samych krajów socjalistycznych. Dochodzi więc w dziedzinie encyklopedystyki ruchu robotniczego do znacznie wyraźniejszych podziałów politycznych niż w dwudziestoleciu międzywojennym. No „no man's land” harczą zaś niekiedy autorzy rozmaitych eklektycznych i powierzchniowych publikacji encyklopedycznych, bez większej wartości poznawczej, w których dość gęsto jest od zwulgaryzowanej, z pretensją do obiektywizmu, problematyki teorii i praktyki socjalizmu¹¹.

Oczywiście obraz ten nie jest pełny. Zapewne połowa publikacji nie mieści się w tym schemacie, ale to właśnie są nowe elementy pejzażu encyklopedycznego lat sześćdziesiątych-siedemdziesiątych.

Z ogólnych encyklopedii historycznych tego czasu, które uwzględniają w największym stopniu problematykę międzynarodowego ruchu robotniczego, należy na pierwszym miejscu postawić 16-tomową *Sowietskiju istoriczeskiju encykłopediju*, Moskwa 1961 - 1976. Ma ona w dziedzinie biografistyki ruchu robotniczego znane historykom luki, dotyczące szczególnie postaci, które w dramatyczny sposób zeszły ze sceny politycznej ruchu w latach trzydziestych, ale ma tych luk mniej, niż publikacje z poprzednich 25 - 30 lat oraz zawiera niezmiernie bogaty materiał informacyjny z dziedziny ruchu robotniczego. Również zakończone niedawno nowe wydanie *Wielikoj Sowietskoj Encykłopediji* zawiera obszerną informację leksykalną z tej dziedziny. Specjalnie dla terenów pozaeuropejskich informacji dostarczają tu będące w trakcie publikacji radzieckie encyklopedie strefowe, jak dwutomowa *Latinskaja Amerika* Moskwa 1980 - 1982, ss. 576, 656.

Wypada zresztą stwierdzić, że ogólne encyklopedie i leksykony historyczne w krajach socjalistycznych z reguły udzielają problemom ruchu robotniczego znacznie więcej miejsca niż analogiczne publikacje w innych krajach. Można w nich znaleźć zakres informacji o historii ruchu robotniczego, do jakiego czytelnik zachodnich encyklopedii ogólnych nie jest przyzwyczajony.

W kilku krajach socjalistycznych wydano specjalne encyklopedie-informatory o partiach komunistycznych i robotniczych świata¹². Mowa już była wcześniej o publikowanej przez komunistów włoskich dwutomowej *Piccola Enciclopedia del Socialismo e del Comunismo* (IV wyd. 2 tomy Milano 1966, ss. 677, 784) opracowanej przez Giulio Trevisaniego. Zawiera ona, z obliczeniem na masowego czytelnika, podstawowe pojęcia polityczne ruchu robotniczego, noty o najbardziej znanych postaciach i najważniejszych organizacjach międzynarodowego ruchu robotniczego. Nie zadowolili ona, rzecz jasna, wymagań badacza, ale jako oryginalny fenomen encyklopedycznego firmamentu godna jest odnotowania, gdyż nie ma odpowiednika w innych krajach. Wydane w niemal wszystkich krajach socjalistycznych „Słowniki Polityczne” mają nieco inny, mniej popularny charakter. Ale i w nich sporo jest informacji o ruchu robotniczym.

ding Personalities in 16 Communist Countries, New York — München, 1978, ss. 736 oraz szereg podobnych informatorów biograficznych dotyczących tylko Związku Radzieckiego i NRD. Zob. także przypis 23.

¹¹ Przykładem takiego właśnie leksykonu jest francuski *Dictionnaire des idées contemporaines*, Paris 1964, ss. 718. Publikacji tego typu jest jednak sporo.

¹² W rodzaju polskiego: *Partie komunistyczne i robotnicze świata. Zarys encyklopedyczny*, Warszawa 1978, ss. 877.

Z publikacji encyklopedycznych, które wyszły z kręgu socjaldemokracji, trzeba by przede wszystkim wymienić książkę *Sozialdemokratische Parteien in Europa*¹³. Ta praca zbiorowa 17 autorów — głównie niemieckich, angielskich i amerykańskich — zawiera zwarte informacje o wszystkich partiach socjaldemokratycznych Skandynawii i Europy Zachodniej. Nie jest ułożona alfabetycznie, lecz według niezbyt jasnych kryteriów relatywnej siły poszczególnych partii na swoim terytorium narodowym. Dotyczy głównie współczesności, a marginalnie tylko historii. Wykład doprowadzony jest do połowy lat siedemdziesiątych. Każdy artykuł ma bardzo ciekawy (szkoda tylko że nie sporządzony według tej samej formuły) załącznik statystyczny. Również nie wszystkie artykuły odpowiadają na ten sam zestaw pytań badawczych, ale mimo tych wad książka jest bogata w informacje.

Z kręgów skrajnej lewicy francuskiej (ruch maoistowski i anarchistyczny) i społecznego katolicyzmu wyszedł jednotomowy *Dictionnaire du mouvement ouvrier*¹⁴ również traktujący bardziej o problemach współczesności niż historii. W 95 notach zawarto informacje o podstawowych kierunkach, organizacjach, wydarzeniach i pojęciach francuskiego i międzynarodowego ruchu robotniczego. Przeważają noty biograficzne (55, z czego 38 dotyczy Francuzów). Jest to publikacja par excellence polityczna, gdzie każdy z czterech autorów w czterech przedmowach (!) wyklada swe credo polityczne. Przedmowy te zajmują piątą część książki.

Szereg encyklopedii poświęcających wiele uwagi problemom ruchu robotniczego ukazało się jako pomoc w kształceniu uniwersyteckim. Swym zakresem na czoło wysuwa się tu 12-tomowy *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*¹⁵ pomyślany zapewne jako niemiecki odpowiednik *International Encyclopedia of the Social Sciences*, zbliżony zresztą do niej także ideologicznie.

Poza ruchem robotniczym, z inspiracji liberalno-postępowych kół dziennikarstwa zachodniemieckiego powstał też pomyślany jako wsparcie dla bardziej przygotowanego czytelnika przy jego współczesnych lekturach politycznych dwutomowy *Lexikon zur Geschichte und Politik im 20. Jahrhundert*¹⁶. To sprzężenie encyklopedii historycznej ze słownikiem politycznym stosunkowo szeroko uwzględnia też problematykę ruchu robotniczego (dla przykładu trzy artykuły z litery „A”: *Arbeiterräte*, *Arbeiterbewegung*, *Arabischer Sozialismus* lub trzy noty biograficzne z litery „B”: Lelio Basso, Otto Bauer, Eduard Bernstein).

Na zbliżony rodzaj zapotrzebowania czytelniczego odpowiada, ale koncentruje się głównie na problemach sytuacji materialnej i prawnej robotnika i jego organizacji zawodowych angielska *Concise Encyclopedia of Industrial Relations* Arthura Marsha¹⁷. Cudzoziemcowi leksykon ten wyjaśnia szereg terminów obiegowych angielskiej prasy z dziedziny nazwanej w tytule.

¹³ *Sozialdemokratische Parteien in Europa*. Hrsg. William E. Paterson, Kurt Th. Schmitz, Bonn 1979, ss. 332.

¹⁴ *Dictionnaire du mouvement ouvrier*. Sous la direction de A. Nataf, Paris 1970, ss. 541.

¹⁵ *Handwörterbruch der Sozialwissenschaften*, 12 tomów, Stuttgart-Tübingen 1956 - 1965.

¹⁶ *Lexikon zur Geschichte und Politik im 20. Jahrhundert*. Hrsg. von C. Stern, Th. Vogelsang, E. Klöss, A. Graff, 2 tomy, Köln 1971, ss. 878.

¹⁷ A. Marsh, *Concise Encyclopedia of Industrial Relations, with Bibliography*, Westmead 1979, ss. 423. Pierwsza wersja tej książki wyszła w 1973 pt. *Dictionary of Industrial Relations*.

Najświeższą z ogólnych publikacji encyklopedycznych dotyczących ruchu robotniczego, a ściślej ruchu zawodowego jest wydany przez Siegfrieda Mielke *Internationales Gewerkschaftshandbuch* (Opladen 1982, s. 1300), zawierający 186 artykułów o ruchu zawodowym w poszczególnych krajach.

Głównie z przeznaczeniem dla czytelników prasy i studentów powstał zapewne oryginalny i użyteczny leksykon międzynarodowy *Polec*¹⁸, który wyjaśnia równolegle w trzech językach — angielskim, francuskim i niemieckim — ok. 14 000 terminów z dziedziny polityki i ekonomii. Mieszczą się tu i nazwy partii politycznych. Znaczna część tych terminów dotyczy ruchu robotniczego.

Wreszcie sygnalizowana już poprzednio grupa publikacji encyklopedycznych mających za temat wyłącznie komunistyczny nurt ruchu robotniczego, ale przygotowanych z pozycji komunizmowi wrogich. Najbardziej znanymi z tych *Handbuchów* i leksykonów są: *Les partis communistes d'Europe 1919 - 1955* Branko Lazitcha (Paris 1956, ss. 255) i *Die Kommunistischen Parteien der Welt* (Hrsg. von C. D. Kernig, Freiburg-Basel-Wien 1969, ss. 583) z udziałem m. in. Dietricha Geyera, Güntera Nollau i in. Ta ostatnia praca zawiera alfabetycznie ułożone krajami informacje encyklopedyczne o poszczególnych partiach komunistycznych według schematu: I Historia, II Stanowisko (pozycja) partii w międzynarodowym ruchu komunistycznym, III Członkowie partii, IV organizacja, organizacje masowe i prasa polityczna. Całość poprzedzona jest artykułami o Międzynarodówce Komunistycznej, o „Kominformie” i komunistycznych organizacjach międzynarodowych. Spokrewnioną publikacją jest dzieło 15 autorów *Handbuch des Weltkommunismus* (Wyd. Joseph M. Bocheński i Gerhart Niemeyer. Freiburg-München 1958, ss. 764 + XVI). Ostatnio doszła do tej listy praca Józefa Wilczyńskiego *An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism*¹⁹, pomysłana zapewne raczej dla nowicjuszy w temacie niż dla wprowadzonych czytelników. Zawiera ona krótkie noty nie tylko o organizacjach, instytutach, osobistościach i terminologii, ale nawet objaśnienie marek samochodów radzieckich. Jest to leksykon bardzo powierzchowny, a wiele pojęć zostało w nim strywializowanych.

Wyłącznie objaśnieniu „z zewnątrz” terminologii używanej przez ruch komunistyczny dotyczy „kremlinologiczny” leksykon R. N. Carew Hunta *A Guide to Communist Jargon* (London — New York 1957, ss. 169), który wyszedł też w wydaniu niemieckim (R. N. Carew Hunt, *Wörterbuch des kommunistischen Jargons*, Freiburg 1958, ss. 156). Zawiera on ok. 60 not (od *Abweichlertum* — „odchylenie” do *Voluntarismus*). Tylko Karola Marksa dotyczy podobne, choć bardziej symplicystyczne opracowanie amerykańskie *Karl Marx' Dictionary* Morrisa Stockhammera (New York 1965, ss. 273). By dać pojęcie o poziomie tego dzieła, zacytujemy tu notę *Steam*: „Steam and machinery revolutionized industrial production”²⁰.

¹⁸ H. Back, H. Cirullies, G. Marquard, *POLEC Dictionary of Politics and Economics*, 2 tomy, Berlin, 1964 - 1967, ss. 961, 1037.

¹⁹ J. Wilczyński, *An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism. Economic, Philosophical, Political and Sociological Theories, Concepts, Institutions and Practices — Classical and Modern, East-West Relations Included*, London, 1981, ss. 660.

²⁰ Zob. też L. H. Gould, *Marxist Glossary*, Sydney 1946, ss. 102.

Szczególnie wiele dzieje się w ostatnim dwudziestolecu w dziedzinie słowników biograficznych do historii ruchu robotniczego. Znacznie jednak lepsza sytuacja niż w dziedzinie słowników dotyczących ruchu międzynarodowego istnieje w dziedzinie leksykonów biograficznych ruchu robotniczego dla poszczególnych krajów²¹. O tych będzie jednak mowa w innym miejscu.

W dziedzinie słowników biograficznych międzynarodowych bezsprzecznie największym przedsięwzięciem jest zainicjowana przez Jeana Maitrona i Georges Haupta seria „Dictionnaire Biographique du Mouvement Ouvrier International”. W projekcie tym na leksykon międzynarodowy mają się złożyć 1-2 tomowe leksykony biograficzne o działaczach ruchu robotniczego w poszczególnych krajach. Otworzył tę serię tom dotyczący Austrii a za nim ukazał się pierwszy z zapowiedzianych dwóch tomów o ludziach japońskiego ruchu robotniczego²². Tomy zawierają także noty o działaczach żyjących i są poprzedzone krótkim zarysem historycznym ruchu robotniczego w danym kraju oraz kroniką. Zapowiedziane były dalsze tomy: „Niemcy”, „Anglia”, „Belgia”, „Chiny”, „Węgry”, „Szwajcaria” i in. Przedwczesna śmierć G. Haupta zahamowała te prace, trzeba mieć jednak nadzieję, że ich nie przerwała definitywnie.

Istnieje specjalny leksykon biograficzny działaczy Międzynarodówki Komunistycznej (MK), opracowany przez dwóch historyków specjalizujących się w „naukowym badaniu komunizmu” — wymienianego już poprzednio Branko Lazitcha i dyrektora Hoover Institution on War, Peace and Revolution przy Uniwersytecie Stanforda w Kalifornii Milorada Drachkowitcha: *Biographical Dictionary of the Comintern* (Hoover Institution Press, Stanford 1973, ss. 458). Zawiera on ok. 720 biografii osób (żyjących i zmarłych) czynnych w Kominternie, a więc członków Komitetu Wykonawczego, Sekretariatu i Prezydium MK, mówców na Kongresach, delegatów na rozszerzone posiedzenia plenarne KW MK od 1922 do 1933 r., pracowników politycznych aparatu MK, przywódców Profinternu, Krestinternu, Komunistycznej Międzynarodówki Młodzieży, jak również absolwentów czterech głównych szkół MK. Leksykon ten, obejmujący także wielu działaczy polskich, nie jest kompletny, niektóre zaś jego informacje biograficzne nie są ścisłe, ale jest to jedyna zebrana w jednej książce tak obszerna informacja biograficzna o kręgu kierowniczym MK²³.

Tylko niemieckiego obszaru językowego dotyczą dwa międzynarodowe leksykony biograficzne, wprawdzie nie poświęcone specjalnie ruchowi robotniczemu, ale zawierają sporo not o ludziach z tym ruchem związanych. Jest to Wilhelma Koscha dwutomowy *Biographisches Staatshandbuch. Lexikon der Politik, Presse und Publizistik* (Fortgeführt von Eugen

²¹ Teoretycznie można by do wszystkich tych leksykonów trafić przez dostępne w każdej dobrej bibliotece znane informatory Slocuma, Hyamsona, Richesa, Zischki i in. W praktyce jednak wiele leksykonów biograficznych ruchu robotniczego jest w tych informatorach pominiętych.

²² *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier international*. Publié sous la direction de J. Maitron et G. Haupt. I. Autriche, Paris 1971; II Japon, T. I. A-K. Ouvrage collectif rédigé sous la direction de Sh. Shobei, Paris 1978, ss. 381.

²³ Tylko ścisłe kierownictwo MK objął leksykalny aneks do książki H. Webera, *Die Kommunistische Internationale. Eine Dokumentation*, Hannover 1966. Zawiera on 20 not biograficznych „wichtigen Kominternführern” (s. 374-82) oraz kolejne składy osobowe KW MK (s. 371-73).

Kuri, Bern — München 1963, ss. 1203). Leksykon obejmuje nie tylko osoby, ale i tytuły prasowe. Zasady formułowania not nie są jednak jasne, skoro w tym politycznym leksykonie np. nota o Wolfgangu Abendroth nic nie mówi o jego działalności politycznej a tylko o zawodowej. Również inne noty są bardzo niepełne.

Nadzwyczaj interesującą i wartościową publikacją jest natomiast drugi leksykon dotyczący osób z niemieckiego obszaru językowego: *Biographisches Handbuch der Deutschsprachigen Emigration nach 1933*²⁴. Na razie ukazał się dopiero tom I, obejmujący ludzi polityki, nauki i życia publicznego, ale co najmniej połowa osób, które się w tomie znalazły, była w ten czy inny sposób powiązana z ruchem robotniczym. W 4000 not biograficznych przynosi on niezmiernie bogate informacje o emigracji czasów nazistowskich rozsianej od USA do ZSRR. Zapis encyklopedyczny jest na ogół bardzo precyzyjny i gęsty. Słownik ten jest cennym źródłem informacji nie do znalezienia gdzie indziej w druku.

*

Przedstawione tu inicjatywy — od *Handbucha* Stegmanna i Hugo do *Dictionnaire biographique* Maitrona i Haupta — pokazują m.in. w jak różny sposób na przestrzeni ostatnich 90 lat próbowano zaspokoić zapotrzebowanie na historyczną encyklopedię i leksykon biograficzny międzynarodowego ruchu robotniczego. Inicjatywy te albo nie odpowiadają już obecnemu stanowi badań, albo nie zdążyły już ogarnąć dziejów ostatnich dziesięcioleci, albo też nie zostały doprowadzone do końca. Stąd też dwa dezyderaty nasuwać się tu muszą przede wszystkim.

Historykowi, i nie tylko jemu, potrzebny jest leksykon historyczny międzynarodowych robotniczych organizacji politycznych i związkowych, dla współczesnych organizacji informatory takie bowiem istnieją. Musiałby on objąć historię tych organizacji, ich program, skład władz, organy prasowe, encyklopedyczny przekrój problemów omawianych na kongresach i plenarnych posiedzeniach władz (analogicznie jak w omawianych wyżej *Handbuchach* Bartela czy Schrödera).

Istnieje też potrzeba opracowania nowoczesnego słownika biograficznego międzynarodowego ruchu robotniczego. W tym kierunku Maitron i Haupt poczynili już pierwsze ważne kroki i istotne jest, by inicjatywa ta nie zmarła śmiercią naturalną po przedwczesnym odejściu G. Haupta, człowieka który był tu *spiritus movens*. Ale formuła oddzielnych słowników biograficznych dla poszczególnych krajów, które łącznie miały by dać słownik międzynarodowy, nie jest jedyną możliwą formułą. Doskonale można sobie wyobrazić taką publikację także jako leksykon zintegrowany, międzynarodowy „od początku”. Mógłby to na początek być np. słownik biograficzny uczestników czy też tylko mówców, Kongresów I, II i III Międzynarodówki do lat II wojny światowej, ale do pomyslenia są i inne zintegrowane formuły.

Dobry leksykon biograficzny ludzi czynnych w międzynarodowych organizacjach robotniczych nie jest jednak wykonalny siłami historyków

²⁴ *Biographisches Handbuch der Deutschsprachigen Emigration nach 1933*. Herausgegeben von Institut für Zeitgeschichte München und von der Research Foundation for Jewish Immigration New York unter der Gesamtleitung von W. Röder und H. A. Strauss. T. I *Politik, Wirtschaft, Öffentliches Leben*, München—New York—London—Paris 1980, ss. 875.

jednego tylko kraju. Natomiast wszystko inne, co historyk międzynarodowego ruchu robotniczego chciałby tu mieć do dyspozycji, tj. dla każdego kraju o szerszych tradycjach ruchu robotniczego co najmniej dwa instrumenty — leksykon historii ruchu robotniczego i leksykon biograficzny — może powstać tylko wysiłkiem historyków kraju, którego leksykon dotyczy. W kilku krajach ta postulowana sytuacja została bądź już osiągnięta, bądź jest na drodze do realizacji. Na razie, jak widać choćby z tego przeglądu, dzisiejszy stan encyklopedystyki ruchu robotniczego zupełnie nie jest prostym odbiciem ruchu robotniczego i jego tradycji w danym kraju.

MARCIN KAMLEK
(Warszawa)

INSTYTUT HISTORII PAN — KIERUNKI BADAWCZE,
KOORDYNACJA, ZAMIERZENIA

Dzięki swemu bardzo znacznemu potencjałowi naukowemu, Instytut Historii PAN obok szeroko zakrojonych własnych prac badawczych, pełni różnorakie funkcje organizatorskie, a także w pewnym sensie usługowe wobec całej nauki historycznej w Polsce. Inicjując i rozwijając zaniebawiane dotąd kierunki badań, niektóre możliwe do realizacji tylko dzięki zaangażowaniu dużych zespołów badawczych, często z wielu ośrodków naukowych kraju (np. dzieje klas i warstw społecznych, badania dziejów społeczeństwa polskiego w przekrojach regionalnych, historia polskiego parlamentaryzmu), Instytut stał się dużym centrum współpracy polskich historyków. Rozwija się ona na dwóch płaszczyznach. Pierwsza, to działania zinstytucjonalizowane, mieszczące się w ramach koordynowanego od 1976 r. przez IH PAN problemu międzyresortowego nr III. 1, który od 1981 r. nosi tytuł: „Społeczeństwo polskie — dynamika przemian strukturalnych i rozwoju świadomości”, skupiającego obecnie prace badawcze prowadzone w 10 ośrodkach naukowych kraju, głównie na uniwersytetach. Płaszczyzna druga, to bardzo żywa współpraca niesformalizowana pracowników indywidualnych bądź całych zespołów badawczych, działających w Instytucie, z historykami z innych placówek naukowych kraju, rozwijana bądź to na konferencjach i sympozjach naukowych (od 1976 r. IH był organizatorem około 40 tego rodzaju spotkań), bądź też na gruncie kontaktów indywidualnych. Równocześnie IH PAN jest ośrodkiem współpracy z zagranicą, przede wszystkim z historykami krajów socjalistycznych (poprzez działania komisji bilateralnych), jak też z wieloma ośrodkami badawczymi w krajach Europy Zachodniej, Ameryki, a nawet Azji.

Prace badawcze prowadzone w Instytucie obejmują historię Polski od wczesnego średniowiecza do czasów nam współczesnych, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów społecznych, politycznych oraz szeroko pojętej kultury, historię krajów europejskich i pozaeuropejskich, problematykę polonijną oraz prace warsztatowe i edycje źródłowe. Większość badań jest wykonywana w ramach problemu międzyresortowego, poza którym (tzw. prace własne Instytutu) znajdują się badania dotyczące dziejów Europy w XIX - XX w. i krajów pozaeuropejskich oraz większość prac warsztatowych, jak słowniki, bibliografie, kartografia i niektóre edycje nowożytnych tekstów źródłowych, a także wydawane przez Instytut czasopisma historyczne. Najbardziej znaczący jest wkład pracowników Instytutu w dziedzinie opracowań syntetycznych. Obok tomu IV akademickiego podręcznika *Historii Polski* (w 4 częściach, red. całości Cz. Madajczyk, red. t. IV T. Jędruszczak) obejmującego lata 1918 - 39,

w ostatnich latach ukazały się bądź są w druku m.in. *Zarys historii Polski* (red. J. Tazbir), kolejne tomy *Historii Pomorza* (red. G. Labuda), *Gdańska* (red. E. Cieślak), *Szczecina* (red. B. Dopierała), *Torunia* (red. M. Biskup) i *Warszawy* (red. M. M. Drozdowski), I tom *Dziejów kultury polskiej w średniowieczu* (red. J. Dowiat; tom II w przygotowaniu), I tom (w 2 częściach) *Zarysu dziejów polskiej klasy robotniczej* (red. S. Kalabiński). Syntetycznym efektem prac nad dziejami powszechnymi była m.in. *Historia powszechna. Wiek XVIII* — E. Rostworowskiego, trzytomowy *Zarys historii Ameryki Łacińskiej* (red. T. Łepkowski) oraz kolejne wydania *Historii powszechnej XVI - XVII w. i Dziejów Rosji 1533 - 1801*, pióra Z. Wójcika.

Badania prowadzone w ciągu ostatnich kilku lat nad dziejami Polski w średniowieczu i w okresie staropolskim zmierzały przede wszystkim do przedstawienia przemian społecznych, ustrojowych i kulturalnych. Głównym ich rezultatem są dwie serie studiów: „Społeczeństwo Polski średniowiecznej” (red. S. K. Kuczyński) i „Społeczeństwo staropolskie” (red. A. Wyczański) oraz liczne prace (niektóre jeszcze nie opublikowane) dotyczące m.in. uwarstwienia społecznego, elit politycznych (tu m.in. monografia J. Wiesiołowskiego o socjotopografii późnośredniowiecznego Poznania, Z. Wójcika o Janie III Sobieskim oraz E. Opalińskiego o elicie władzy w Wielkopolsce za Zygmunta III) oraz mentalności szlacheckiej w XVI - XVII w. Szczególnie żywo rozwijają się badania prowadzone od kilku lat w zespole do spraw automatyzacji badań społeczno-demograficznych, pod kierunkiem A. Wyczańskiego, przy zastosowaniu elektronicznej techniki obliczeniowej. Prace, mające na celu rekonstrukcję rodziny w XVII - XVIII w., są realizowane we współpracy z odpowiednimi komórkami *École des Hautes Études en Sciences Sociales* w Paryżu oraz przy udziale pracowników Filii UW w Białymstoku. Opracowywany system będzie mógł być wykorzystywany także do badań demograficznych dotyczących XIX w.

Prowadzone w ostatnich latach prace nad dziejami kultury miały przede wszystkim na celu zbadanie, które elementy kultury polskiego średniowiecza okazały się szczególnie istotne w dalszym rozwoju kultury narodowej. Uwieńczeniem tych prac — obok wspomnianej już syntezy dziejów kultury średniowiecznej oraz monografii, ukazujących wkład polskiej kultury w rozwój kultury europejskiej — będą opracowania syntetyczne dziejów kultury polskiej doby renesansu i baroku, pióra M. Boguckiej i J. Tazbira.

W pracach dotyczących dziejów Polski w okresie zaborów oraz Drugiej Rzeczypospolitej na czoło wysuwają się badania klas i warstw społecznych, zainicjowane i rozwinięte przez S. Kalabińskiego, a obecnie kierowane przez J. Żarnowskiego. Skupienie pod jednym kierownictwem bardzo licznego i dobrze przygotowanego merytorycznie zespołu, prowadzącego z wielkim rozmachem badania nad dziejami klasy robotniczej, chłopów, burżuazji i drobnomieszczaństwa, ziemiaństwa i inteligencji w XIX - XX w. (kilka syntetycznych zarysów, kilkadziesiąt monografii, tomów studiów, edycji źródłowych) umożliwiło osiągnięcie wyników na poziomie europejskim. Szczególnie znaczenie ma wykrystalizowanie się silnego ośrodka badań dziejów społeczeństwa polskiego w XIX - XX w., przede wszystkim zaś klasy robotniczej, który wypracował i sprawdził w praktyce nowe założenia metodyczne swoich prac, nawiązał ożywione stosunki z ośrodkami naukowymi za granicą oraz uzyskał ich uznanie. Tworzona w ten sposób szeroka podstawa materiałowo-faktograficzna umo-

żliwi przystąpienie do przygotowania parotomowego zarysu dziejów społeczeństwa polskiego od końca XVIII w. do czasów nam najbliższych. Wśród prac ostatnio opublikowanych wyróżnił się szczególnie tom studiów *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815 - 1864* (red. J. Leskiewiczowa).

Prace badawcze poświęcone dziejom politycznym XIX - XX w. (do 1939 r.) koncentrują się przede wszystkim wokół przygotowywania definitywnego wydania IV tomu *Historii Polski* oraz na badaniach mających dać podstawę do stworzenia syntetycznego zarysu genezy Drugiej Rzeczypospolitej. Wysoką ocenę uzyskał tom studiów *Powstanie listopadowe 1830 - 31* (red. W. Zajewski) oraz opracowania poświęcone problematyce politycznej w Polsce lat 1918 - 39 (A. Ajnenkiel).

Różnorodnej problematyki dotyczą prace nad okresem II wojny światowej. Najszerzy zakres osiągnęły pionierskie w literaturze światowej, porównawcze badania systemów okupacji państw Osi, a także nad kulturą czasu faszystów i wojny (Cz. Madajczyk), wyprzedzające stan wiedzy na ten temat w innych krajach. Ukazało się drukiem wiele nowatorskich opracowań, dotyczących m. in. Armii Krajowej i różnych aspektów walki zbrojnej z Niemcami w okupowanej Warszawie (T. Strzembosz, T. Szarota, J. J. Terej), prasy podziemnej (S. Lewandowska) oraz ruchu oporu w obozach koncentracyjnych K. Dunin-Wąsowicz). Znaczącym osiągnięciem jest przygotowanie pod kierunkiem F. Ryszki obszernej syntezy przemian społecznych w Polsce Ludowej w latach 1950 - 60.

Badania nad dziejami państw europejskich w XIX - XX w., którymi od 1981 r. kieruje P. Łossowski, przyniosły w ostatnich latach tom studiów *Dziesięć wieków Europy* (red. J. Żarnowski, praca w druku) oraz publikacje monograficzne, dotyczące m. in. faszystów włoskich oraz przemian ustrojowo-politycznych w środkowej Europie i państw autorytarnych (J. Borejsza). Znaczące rezultaty uzyskał zespół zajmujący się pod kierunkiem T. Łepkowskiego dziejami Ameryki Łacińskiej. Obok pierwszej w polskiej historiografii syntezy historii tego obszaru oraz *Dziejów Polonii w Ameryce Łacińskiej* (red. M. Kula), opublikowano kilka monografii i edycji źródłowych, zorganizowano Polskie Towarzystwo Studiów Latinoamerykanistycznych, utworzono rocznik „Estudios Latinoamericanos”. W rezultacie, powstało w IH PAN liczące się centrum badawcze, cenione również za granicą, zwłaszcza w krajach Ameryki Łacińskiej. Nieco mniejsze, ale także znaczące, są osiągnięcia w dziedzinie afrykanistyki i dziejów Azji (prace z historii Chin, Indii, Maroka, Wietnamu, Birmy), a także Ameryki Północnej.

Niezmiernie ważną sferę działalności IH PAN, niejako usługową wobec innych ośrodków badań historycznych w kraju, stanowią prace doskonalące i rozwijające warsztat historyczny. Obejmują one publikacje typu słownikowego, bibliografie, kartografie, edycje tekstów źródłowych do dziejów naszego kraju od średniowiecza po czasy najnowsze, publikacje z zakresu nauk pomocniczych historii, a także czasopisma naukowe wydawane w IH (obecnie 8 tytułów). Szczególną pozycję zajmuje tu *Polski Słownik Biograficzny* (red. E. Rostworowski), pierwsze tego typu przedsięwzięcie w dziejach polskiej kultury, a także — dzięki swym rozmiarom i precyzji faktograficznej — jedno z czołowych wydawnictw w skali światowej. Ostatnio wydany 114 zeszyt sięgnął już liter Pol, a w druku i w ostatniej fazie opracowywania znajdują się biogramy do końca literatury P. Do niezbędnego wyposażenia warsztatu historyków należą opracowywane w IH PAN dwie serie bibliografii: *Bibliografia*

bieżąca i retrospektywna historii polskiej (red. W. Bienkowski) oraz *Bibliografia historii Polski XIX - XX w.* (red. W. Chojnacki), a także wielotomowy *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu* (red. J. Wiśniewski). Prace kartograficzne, które przyniosły szereg znakomitych szczegółowych map przekrojowych, zmierzają do podjęcia opracowania Wielkiego Atlasu Dziejów Polski (red. S. Trawkowski).

Niezmiernie ważną funkcję spełniają edycje tekstów źródłowych, zajmujące wyjątkowo trwałą pozycję w dorobku polskiej historiografii. Wobec ogromnej liczby publikacji tego typu można wymienić tylko niektóre. Wśród tekstów średniowiecznych, wydawanych pod redakcją S. Kiersnowskiego, największe znaczenie ma seria „Monumenta Poloniae Historica” oraz zbiór kilku tysięcy dokumentów z Archiwum Watykańskiego pt. *Bullarium Poloniae* (t. I Warszawa 1983, t. II na ukończeniu, wyd. S. i J. Kurasiowie). Na czoło edycji źródłowych, dotyczących okresu staropolskiego, wysuwają się wydawane od lat lustracje dóbr królewskich oraz opracowywane dopiero od kilku lat traktaty międzynarodowe Polski z XV - XVII w.: dotychczas przygotowano traktaty polsko-austriackie 1648 - 96 (wyd. Z. Wójcik), polsko-tureckie 1489 - 1572 (wyd. Z. Abrahamowicz) i polsko-mołdawskie 1387 - 1492 (wyd. Z. Spieralski). Wielkie znaczenie dla badaczy nowożytnych dziejów Polski mają nabierające rozpędu przygotowania edycji pierwszych tomów *Metryki Litewskiej*, realizowane we współpracy z AN ZSRR. Wśród licznych edycji dokumentów dotyczących XIX i XX w. do najważniejszych, ostatnio przygotowywanych, należą m. in. kolejne tomy serii „Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty” (współpraca z AN ZSRR), *Powstanie II Rzeczypospolitej* (wyd. H. Janowska i T. Jędruszczak), *Polskie partie polityczne XIX - XX w.* (wyd. T. Jędruszczak i H. Kiepuska), *Raporty Rady Stanu Królestwa Polskiego* (wyd. J. Leskiewiczowa) oraz *Materiały do dziejów przyjaźni polsko-niemieckiej 1830 - 1832* (wyd. H. Bleiber i J. Kosim, współpraca z AN NRD).

Szeroki zakres mają badania wykonywane przez zespoły współpracujące z IH PAN w ramach problemu międzyresortowego III. 1, mimo że w 1981 r. współpraca ta została nieco ograniczona w porównaniu do lat poprzednich. Niektóre prowadzone od 1976 r. prace zostały zakończone, podejmowanie zaś nowych tematów zahamowały ograniczenia finansowe, silnie odczuwalne także w badaniach historycznych. Wszystkie badania — zarówno już zakończone, jak i te, które są kontynuowane nadal, przyniosły rezultaty w postaci wielu tomów studiów, monografii oraz licznych artykułów w czasopiśmiennictwie historycznym. Kopie maszynopisów opracowań, których jeszcze nie udało się ulokować w żadnym wydawnictwie, są przechowywane w Instytucie.

Z największym rozmachem są prowadzone badania nad dziejami polskiego parlamentaryzmu, kierowane przez J. Bardacha (UW, Warszawa). Dotychczas przygotowano liczne monografie, studia i opracowania częściowe, natomiast rezultatem końcowym ma być pięciotomowa, wyczerpująca synteza, której powstanie wiąże się ze zbliżającymi się obchodami 500-lecia polskiego parlamentaryzmu (1992 r.). Równoległe nad tą problematyką pracuje zespół badawczy opolsko-wrocławski pod kierunkiem J. Seredyki (WSP, Opole). Również w samym IH przygotowano już dwutomowy zarys dziejów sejmu polskiego (red. J. Michalski i A. Ajnenkiel). Nad związkami rodowymi i terytorialnymi w Polsce średniowiecznej pracuje zespół J. Bieniaka (UMK, Toruń), a czynniki integracji narodowej i wpływ państwa na świadomość narodową i etniczną w Pol-

sce XVI - XVIII w. stanowią przedmiot zainteresowań zespołu J. Maciszewskiego (UW, Warszawa). Kształtowaniu się świadomości społeczno-politycznej chłopów polskich w drugiej połowie XIX i w pierwszej połowie XX w. poświęcone są badania prowadzone pod kierunkiem J. Szaflika (UW, Warszawa). Badaniami nad urzędnikami od XIII do XVIII w. kieruje A. Gąsiorowski (Poznań), a w XIX w. — W. Rostocki (KUL, Lublin). Szeroki zasięg mają prace nad dziejami społeczeństwa polskiego w XIX - XX w. w przekrojach regionalnych, które dotyczą terenów Wielkopolski (L. Trzeciakowski — UAM, Poznań), Lubelszczyzny (T. Mencil — UMCS, Lublin), Górnego Śląska (L. Wiatrowski — UBB, Wrocław) i Polski północno-wschodniej (A. Dobroński — Filia UW, Białystok). Liczne opracowania przynoszą badania historii Kościoła i religijności od XV do XIX w., którymi zajmuje się duży zespół lubelski pod kierunkiem J. Kłoczowskiego (KUL), oraz studia nad dziejami polskiej myśli politycznej w XIX - XX w., prowadzone we Wrocławiu pod kierunkiem W. Wrzesińskiego (UBB). Reedycję *Volumina Legum* przygotowuje zespół S. Grodzkiego (UJ, Kraków).

Rezultatem badań niektórych zespołów kooperujących z Instytutem są także — obok przygotowanych opracowań — kartoteki źródłowe, posiadające ogromną wartość praktyczną dla badaczy zajmujących się objętymi przez nie zagadnieniami. Powstają więc pod kierunkiem A. Gąsiorowskiego kartoteki urzędników w XIV - XVIII w. (karty nominacyjne i w układzie terytorialnym), a w zespole W. Rostockiego kartoteki urzędników administracji państwowej Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Zespół pod kierunkiem J. Bardacha gromadzi kartoteki dotyczące dziejów sejmów i sejmików do końca XVIII w., a zespół J. Maciszewskiego — poświęcone problemom świadomości narodowej i państwowej w XVI - XVIII w. Kartoteki z zakresu dziejów Kościoła i religijności w XV - XIX w. opracowuje zespół J. Kłoczowskiego, a kartoteki elit umysłowych polskiego oświecenia sporządzano do 1980 r. pod kierunkiem B. Leśnodorskiego (UW, Warszawa).

Obok badań już zaawansowanych, podejmowane są nowe inicjatywy. Coraz żywiej rozwijają się studia nad stereotypami wyobrażeń o Polsce i Polakach na świecie (zwłaszcza we Francji i w Niemczech) i Polaków o obcych. Pod ogólnym kierunkiem G. Labudy rozpoczęto prace nad dziejami Prus i Brandenburgii w ich powiązaniu z historią Polski. Dyskutowana jest także (proponowana przez T. Łepkowskiego) koncepcja oraz w ogóle techniczne możliwości podjęcia szerokich, interdyscyplinarnych badań dziejów rozwoju społeczeństwa polskiego w XVIII - XX w., tymczasem określonych hasłem wywoławczym: „Rytm — dynamika — zastój”. Badania takie wykraczają poza możliwości samego Instytutu, dlatego ich powodzenie zależy w dużym stopniu od zainteresowania i współdziałania szerokiego grona uczonych różnych specjalności z wielu ośrodków naukowych kraju.